

تاریخ دریافت: ۹۷/۱۱/۱۷

تاریخ پذیرش: ۹۸/۰۲/۲۰

(صفحه ۱۶۵-۱۸۲)

معرفی نسخه خطی دیوان حافظ مکتوب به سال ۸۳۶ق

دکتر محمد سلیم مظهر* - دکتر مرتضی چرمگی عمرانی**

چکیده

این مقاله، به معرفی و نسخه‌شناسی توصیفی نسخه‌ای نویافته از دیوان حافظ می‌پردازد. این نسخه، در نیمه اول قرن نهم کتابت شده، و به شماره ۴۶۱۳/۱۵۶۳ در کتابخانه مرکزی دانشگاه پنجاب نگهداری می‌شود و تاکنون نه معرفی شده و نه اساس هیچ طبعی قرار گرفته است. این نسخه به لحاظ تاریخ کتابت (۸۳۶ق) در گروه نسخ دسته اول دیوان خواجه شیراز قرار می‌گیرد. با این حال، به لحاظ بسامد قوالب شعری همچون غزل، مثنوی، قطعه، رباعی و داشتن ترجیع‌بند، مخمس، مسدس در رتبه نخست نسخه‌ای است که قبل از این تاریخ کتابت شده‌اند. علاوه بر این، هر چند دومین نسخه‌ای است که مقدمه جامع گل اندام را دارد، اما به سبب اینکه نام محمد گل اندام در این مقدمه، به صراحت، ذکر شده و برگ‌های آن نیز افتادگی ندارد بر دیگر نسخه‌ها برتری دارد.

کلیدواژه‌ها: حافظ، دیوان اشعار، نسخه‌شناسی، شعر قرن هشتم، مقدمه جامع گل اندام.

* استاد گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه پنجاب لاهور.

** دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه پیام نور (نویسنده مسئول).

مقدمه

«در دنیا هیچ دو نسخه‌ای از دیوان حافظ با یکدیگر مطابقت ندارد، نه در متن اشعار و نه در عدد غزلیات و ابیات، به عبارت دیگر نه در کمیت و نه در کیفیت آن‌ها» (قزوینی، ص ۸) و شاید بتوان گفت: «از دیوان هیچ شاعر فارسی‌زبانی به اندازه دیوان حافظ، نسخه‌های متعدد به وجود نیامده است» (خانلری، ج ۲، ص ۱۱۱۷). به این سبب است که «از نسخه‌های متعددی که تا ۵۰ سال از وفات شاعر نوشته شده، حتی دو نسخه نیست که مأخذ واحدی داشته یا یکی از روی دیگری استنساخ شده باشد» (همان‌جا). در این مقاله، بدون هیچ قضاوت و ارزش‌گذاری، نسخه‌ای از دیوان حافظ با تاریخ کتابت ۸۳۶ق معرفی می‌شود که تا به حال از نگاه حافظ‌پژوهان، به دور مانده و در هیچ‌یک از چاپ‌های دیوان حافظ، مورد استفاده یا حتی معرفی قرار نگرفته است.

نسخه‌شناسی

این نسخه از دیوان حافظ، به شماره ۴۶۱۳/۱۵۶۳ در کتابخانه مرکزی دانشگاه پنجاب لاهور نگهداری می‌شود. محمد بشیر حسین (ج ۱، ص ۱۱۳) درباره این نسخه گفته است: «مکتوبه: قرن سیزدهم هجری، نسخه مصور»؛ اما هیچ اطلاع دیگری از کم و کیف این نسخه نیآورده است. با مراجعه به ترقیمه نسخه، کهنگی کاغذ، نوع خط و اسلوب جدول‌بندی و اظهار نظر صاحب‌نظران در کتابخانه دانشگاه پنجاب، کتابت آن در قرن سیزدهم بعید به نظر می‌رسد. علاوه بر موارد فوق، استادان صاحب‌نظر دانشگاه پنجاب از جمله دکتر محمد اکرم شاه بر این نکته تأکید داشتند در فهرستی که محمد بشیر حسین از مخطوطات شیرانی تهیه کرده، گاه بدون دیدن ترقیمه نسخه، تاریخ کتابت مغلوطی از نسخه به‌دست داده شده است. از همین‌رو فهرست این کتابخانه توسط عارف نوشاهی تجدید چاپ شده است.

سایر اطلاعات نسخه‌شناسی به قرار زیر است:

نوع کاغذ نسخه، کشمیری آهار مهره است. توضیح اینکه این نوع کاغذ در شهبازه ساخته می‌شده و از بین کاغذهای متفاوتی که در آن سامان می‌ساختند «بهترین نوع آن کاغذ کشمیری بوده که در کشمیر به حاصل می‌آمده و عموماً آهار مهره می‌شده و نازک بوده است» (مایلهروی، ص ۷۵۷-۷۵۸). رنگ کاغذ نخودی است. ضخامت کاغذ در برخی

برگ‌ها نازک و در قسمت‌هایی که دارای تصویر است اندکی ضخیم‌تر است. صفحات تمام نسخه به صورت جدول‌بندی است، بدین گونه که در هر صفحه سه جدول ترسیم شده، یک خط باریک سیاه که تمام صفحه را در بر می‌گیرد. درون این خط، جدول‌های دو خطی سرخ‌رنگ، که جزو رایج‌ترین شیوه‌های جدول‌بندی در نسخه‌های کهن بوده، آمده است. جدول‌های دو صفحه غالباً عمود برهم، مرتب و زیبا ترسیم شده است.

از دیگر ویژگی‌های تزئینی این نسخه در صفحات، داشتن کمند است که کاربرد آن غالباً برای زیبایی بوده، بدین معنی که علاوه بر جدولی که در میانه صفحه و دور تا دور نوشته‌ها ترسیم می‌شده یک جدول سیاه‌رنگ یا لاجوردی باریک نیز در حاشیه رسم می‌شده است. درون جدول‌های سرخ‌رنگ دوخطی، مصراع‌ها نوشته شده که با دو ستون قرمز رنگ از هم جدا گردیده است.

برگی که غزلیات با آن شروع می‌شود دارای سرلوحه تاجدار به همراه کتیبه است که درون آن، مزین به نقوش گیاهان و مذهب است و بسمله درون آن کتابت شده است. از دیگر ویژگی‌های همین برگ، طلاندازی بین سطور است که جهت زیبایی، میانه سطور را با زر محلول، طلاندازی می‌کردند.

طول کاغذ: ۲۷س، عرض: ۱۵/۵س، طول سطور: ۱۹س، عرض سطور: ۹س. تعداد برگ‌ها: ۲۷۷؛ تعداد سطور در هر برگ: ۱۵، نوع خط: نستعلیق، رکابه دارد و با توجه به آن افتادگی در برگ‌ها وجود ندارد.

نسخه با مقدمه جامع شروع می‌شود. آغاز مقدمه: «حمد بی حد و ثنای بی عد و...». انجام مقدمه جامع: «و انه علی کل شیء قدیر..... و اصحابه اجمعین». غزلیات با اولین غزل حافظ شروع می‌شود: «الا یا ایها الساقی...». نسخه با تکبیت‌ها پایان می‌یابد:

هنوز قصه هجران و داستان فراق   به سر نرفت و به پایان رسید طومارم

ترقیمه نسخه:

ختم شد دیوان به شعر حافظ شیرین کلام   بر سر طاووس قدسی آشیان فخرالانام
هژدهم ماه ربیع الآخر اندر چاشتگاه   بُد سه‌شنبه روز هجرت نیز واو و ضاد و لام

ترتیب آمدن قوالب شعری در این نسخه بدین صورت است که پس از مقدمه جامع، قصاید، ترجیع‌بند، ترکیب‌بند، غزلیات، مثنوی‌ها، قطعات، رباعی‌ها و چند تکبیت آمده

است. این نسخه، در بردارنده ۶۱۸ غزل، ۱۱۳ رباعی، ۵۱ قطعه، هفت قصیده، هفت مثنوی، دو ترکیب‌بند، یک ترجیع‌بند، یک مسدس و یک مخمس است. بسامد غزلیات براساس قافیه‌ها در جدول زیر آمده است:

نشانی	تعداد غزل	قافیه	نشانی	تعداد غزل	قافیه
از برگ ۱۵۴-۱۵۵	۳	ض	از برگ ۲۱-۲۷	۱۸	الف
۱۵۵	۱	ط	از برگ ۲۷-۳۰	۶	ب
۱۵۵	۱	ظ	از برگ ۳۰-۶۴	۹۳	ت
۱۵۷-۱۵۵	۴	ع	از برگ ۶۴-۶۶	۳	ث
۱۵۷	۱	غ	برگ ۶۶	۱	چ
۱۵۸	۱	ف	برگ ۶۶	۱	ج
۱۵۹	۳	ق	از برگ ۶۶-۶۷	۲	ح
۱۶۱-۱۵۹	۵	ک	از برگ ۶۷-۶۸	۲	خ
۱۶۵-۱۶۱	۱۲	ل	از برگ ۶۸-۱۳۱	۱۷۷	د
۱۹۵-۱۶۵	۸۱	م	برگ ۱۳۱	۱	ذ
۲۰۴-۱۹۵	۲۷	ن	از برگ ۱۳۱-۱۴۰	۲۴	ر
۲۰۸-۲۰۴	۱۲	و	از برگ ۱۴۰-۱۴۴	۱۲	ز
۲۱۵-۲۰۸	۱۶	هـ	از برگ ۱۴۴-۱۴۷	۶	س
۲۴۶-۲۱۵	۸۲	ی	از برگ ۱۴۷-۱۵۴	۲۱	ش
			برگ ۱۵۴	۲	ص

با توجه به جدول فوق، بیشترین بسامد غزل‌ها در قوافی د (۱۷۷)، ت (۹۳) و ی (۸۲) است و کم‌ترین بسامد در قوافی چ، ج، ذ، ط، ظ، غ و ف که در هرکدام فقط یک غزل آمده است.

ترتیب آمدن قوالب شعری پس از مقدمه گل اندام به قرار زیر است:
 مقدمه جامع دیوان از برگ اول تا برگ ۵، آغاز قصاید از برگ ۵ تا برگ ۲۰ (که ترکیب‌بند و ترجیع‌بند و مخمس در همین برگ‌ها بین قصاید آورده شده است)، آغاز غزلیات از برگ ۲۱ تا پایان برگ ۲۴۶، قطعات به‌صورت پراکنده از برگ‌های ۲۴۶ و ۲۵۴ تا ۲۶۴، مثنوی‌ها از برگ ۲۴۶ تا ۲۵۴، رباعیات از برگ ۲۶۵ تا برگ ۲۷۶، یک ترکیب‌بند دیگر هم بین برگ‌های ۲۷۶-۲۷۷ آمده و مفردات در برگ ۲۷۸ این نسخه موجود است.

روی برگ اوّل و برگ ۱۴۶ مهر سیاه‌رنگی دیده می‌شود که روی آن (مرید در سردار سلیم‌خان) حک شده و به‌نظر می‌رسد این نسخه، مدتی در تملک وی بوده باشد. ترتیب آمدن غزل‌ها براساس حروف تهجی قوافی به‌صورت الفبایی کتابت شده است. در این نسخه ۲۰ تصویر وجود دارد، این تصاویر به‌ترتیب در برگ‌های ۲۸، ۳۳، ۴۲، ۵۱، ۶۴، ۷۷، ۹۴، ۱۰۷، ۱۲۰، ۱۳۳، ۱۵۹، ۱۶۴، ۱۷۲، ۱۸۵، ۱۹۸، ۲۱۱، ۲۲۴، ۲۳۷، ۲۵۰ و ۲۶۳ آمده است که با توجه به سبک نقوش و معماری بناها و سبک البسه تصاویر، به‌نظر می‌رسد تمام تصاویر به سبک کشمیری ترسیم شده است. علاوه بر آن محتمل است که نسخه هم در حوزه شبه‌قاره کتابت شده باشد.

تاریخ کتابت نسخه

کاتب در ترقیمه نسخه و برگ پایانی آن [برگ ۲۷۸]، دو بیت آورده است که پیش‌تر نقل شد و براساس آن، کتابت دیوان حافظ در چاشتگاه سه‌شنبه هجدهم ماه ربیع‌الآخر سال ۸۳۶ به انجام رسیده است. سال کتابت بنابر حروف مذکور در شعر (واو، ضاد و لام) براساس حساب جُمَل سال ۸۳۶ ق خواهد بود. اینکه محمد بشیر حسین سال کتابت نسخه را قرن سیزدهم هجری نوشته به‌احتمال قریب به یقین از آن‌رو است که او ترقیمه نسخه را ندیده و گفته وی بر هیچ سند و پایه‌ای استوار نیست. تنها این احتمال، بدون هیچ سندی، وجود دارد که اگر به‌فرض، این نسخه در قرن سیزدهم کتابت شده باشد، قطعاً از روی نسخه مورّخ ۸۳۶ ق استنساخ شده است. این نکته مسلم است که «تاریخ نسخه‌ها، تاریخ کتابت است و هیچ‌یک از کاتبان نگفته‌اند که متن را از کجا آورده‌اند. چه‌بسا کاتبی دیرتر از دیگری، ولی از منبعی نزدیک‌تر به شاعر نوشته باشد» (سایه، ص ۲۱).

در این صورت، یعنی کتابت نسخه در قرن سیزدهم، این گفته استاد ابتهاج درباره نسخه مورد بحث ما صادق خواهد بود؛ اما با توجه به ترقیمه نسخه، نوع و بوی کاغذ، خط و تصاویر و نوع جدول‌بندی نسخه، اینکه نسخه در قرن سیزدهم کتابت شده باشد، بعید به‌نظر می‌رسد. برگ اوّل نسخه که با مقدمه گل‌اندام شروع می‌شود، دارای کتیبه و جدول‌بندی است؛ اما بدون هیچ تزئین، بالای کتیبه تاجی ترسیم شده با رنگ قرمز که فقط وسط تاج مهری آورده شده که ظاهراً بعدها توسط مالک نسخه روی آن زده شده است. عبارت داخل مهرها همان چیزی است که قبلاً به آن اشاره کردیم.

جایگاه نسخه از حیث تاریخ کتابت و مقایسه آن با نسخ قبل از خود

با توجه به دفتر دگرسانی‌ها در غزل‌های حافظ که براساس ۵۰ نسخهٔ خطی سدهٔ نهم هجری فراهم آمده، نسخهٔ ما با توجه به تاریخ کتابت آن در ردیف هفدهمین نسخه به‌ترتیب تاریخ کتابت خواهد بود.

براساس جدولی که در ادامه خواهد آمد، نسخهٔ دکتر مهدوی هم تاریخ کتابت ۸۳۶ق دارد. نسخهٔ ما با نسخهٔ مهدوی بسیار متفاوت است. در جدول زیر نسخی ذکر می‌شود که قبل از سال ۸۳۶ق کتابت شده‌اند.

ترتیب نسخ هفده‌گانه با توجه به دفتر دگرسانی‌ها در غزل‌های حافظ به قرار زیر است:

ردیف	نشانهٔ اختصاری نسخه	تاریخ کتابت	محل نگهداری	کشور	نام کاتب	توضیحات
۱	ت	۸۰۷ق	آکادمی علوم تاجیکستان	تاجیکستان	ابراهیم ابرقویی	این نسخه مجموعه است، ۴۳ غزل، ۲۲ قطعه
۲	ک	۸۱۱ق	کتابخانهٔ کوپرولو استانبول	ترکیه	-	جُنگ، ۳۵ غزل، ۱ ق
۳	یج	۸۱۳ق	کتابخانهٔ سلیمانیه استانبول	ترکیه	حسن بن نصرالله	جُنگ - دواوین، ۴۴۶ غزل، ۹ ق، ۱ ترکیب‌بند، ۲ مثنوی، ۲۷ قطعه، ۷ رباعی
۴	ید	۸۱۳ق - ۸۱۴	موزهٔ بریتانیا	انگلستان	محمد حلویایی و محمد الکاتب	مجموعه، ۱۵۲ غزل
۵	س	۸۱۳ق	موزهٔ سالار جنگ حیدرآباد	هند	-	مجموعه، ۴۷ غزل
۶	یو	۸۱۶ق	کتابخانهٔ ایاصوفیه استانبول	ترکیه	-	مجموعه، ۱۵۸ غزل
۷	حی	۸۱۶ق	کتابخانهٔ آصفیه حیدرآباد	هند	-	مجموعه، ۳۵۲ غزل، ۱ ترکیب‌بند، ۴ قصیده، ۱۳ قطعه، ۲۰ رباعی
۸	کا	۸۲۱ق	اصغر مهدوی	ایران	-	سفینه، ۴۰۵ غزل، ۳ ق، ۳ قطعه، ۳ مثنوی، ۱۴ قطعه، ۲۱ رباعی
۹	طو	۸۲۲ق	موزهٔ طوپقاپوسرای استانبول	ترکیه	جعفر الکاتب	نسخهٔ کامل دیوان حافظ، ۴۲۶ غزل، ۱ ترکیب‌بند، ۱ قصیده، ۵ مثنوی، ۲۵ قطعه، ۲ رباعی

ردیف	نشانه اختصاری نسخه	تاریخ کتابت	محل نگهداری	کشور	نام کاتب	توضیحات
۱۰	کج	۸۲۲ق	دانشگاه میشیگان	امریکا	فرصت غریب	مجموعه، ۴۴۸ غزل، ۷ قصیده، ۳ قطعه، ۱ ترکیب‌بند، ۲۳ قطعه، ۲۴ رباعی، ۴ تک‌بیت
۱۱	کد	۸۲۴ق	کتابخانه سید هاشم سبزویش (معروف به نسخه گورکه‌پور)	هند	محمد القاری	مجموعه، ۴۲۵ غزل، ۷ قصیده، ۱۸ قطعه، ۱ ترکیب‌بند، ۲۶ رباعی، قدیمی‌ترین سند نسخه جامع، یک برگ از آغاز مقدمه افتاده.
۱۲	که	۸۲۷ق	کتابخانه نورعثمانیه	ترکیه	-	مجموعه، ۴۷۴ غزل، ۱ ترکیب‌بند، ۱۱ ق، ۲ بیت مثنوی، ۳۳ قطعه، ۲۳ رباعی
۱۳	خ	۸۲۷ق	سید عبدالرحیم خلخالی	ایران	-	نسخه کامل دیوان، ۴۹۵ غزل، ۱۱ قصیده، ۲ مثنوی، ۲۹ قطعه، ۴۲ رباعی
۱۴	خ	۸۲۷ق	دانشگاه کمبریج (مجموعه ادوارد براون)	انگلستان	محمود شاه نقیب	مجموعه، ۱۹ غزل
۱۵	ل	۸۱۷- ۸۳۸ق	کتابخانه مجلس شورای اسلامی	ایران	-	جُنگ اشعار، ۴۶ غزل
۱۶	لد	۸۳۴ق	کتابخانه مجلس شورای اسلامی	ایران	-	مجموعه، ۲۰۷ غزل، ۳ قصیده، ۱ ترکیب‌بند، ۱ رباعی
۱۷	لو	۸۳۶ق	اصغر مهدوی	ایران	-	سفینه، قلم میان نسخ و نستعلیق، آغاز و انجام افتاده، سه برگ مقدمه جامع افتاده، هشت مورد افتادگی در قسمت‌های مختلف نسخه، درج مقدمه گل اندام پیش از شروع غزل‌ها، دومین نسخه به لحاظ داشتن مقدمه جامع، تاریخ تحریر به عدد قید شده، «تمام شد کتاب طیبات بحمدالله تعالی و حسن توفیقه والصلوه علی نبیه ۸۳۶» ۴۲۸ غزل، ۶ ق، ۱ قطعه، درج غزل‌ها در حاشیه برگ ۹۲ آغاز و در حاشیه برگ ۱۷۲ به انجام می‌رسد. (نیساری، ص ۵۱).

با توجه به جدول فوق، بیان چند نکته ضروری به نظر می‌رسد:

- نسخه مورد بررسی، از حیث تاریخ کتابت در رتبه هفدهم قرار خواهد داشت. از ۱۷ نسخه فوق، ۱۵ نسخه، تک‌نسخه دیوان حافظ نیست، بلکه در حقیقت مجموعه‌ای (جنگ، سفینه) است که اشعار حافظ در متن یا در حاشیه آن مجموعه‌ها (غالباً در حاشیه) کتابت شده است. در این میان، فقط نسخه‌های مورخ ۸۲۳ و ۸۲۷ منحصرأ در بردارنده اشعار حافظ است؛ از این دید، نسخه مورد بررسی، سومین نسخه‌ای به حساب می‌آید که مجموعه یا جنگ نیست و فقط دیوان حافظ در آن کتابت شده است.

- نسخه مورد بحث ما با نسخ هفده‌گانه از حیث بسامد قوالب شعری دارای تفاوت‌هایی است. از نظر بسامد غزل، مثنوی، قطعه، رباعی و ترکیب‌بند در رتبه نخست است و در قصیده در رتبه سوم. علاوه بر آن، این نسخ، فاقد قالب ترجیع‌بند، مسدس و مخمس‌اند که نسخه ما این سه قالب را نیز دارد.

- از حیث داشتن مقدمه جامع دیوان حافظ، نسخه مورد بحث ما در رتبه دوم، مانند نسخه مهدوی، و از حیث عدم افتادگی برگ‌های مقدمه در رتبه اول است. قزوینی تصحیح مقدمه جامع دیوان حافظ را بنابر نسخی قرار داده که پس از قرن نهم کتابت شده‌اند. خانلری در این باب می‌گوید: «قزوینی این مقدمه را که در نسخه‌های متعدد از حیث تفصیل و اختصار با یکدیگر تفاوت‌های بسیار داشته است با مقابله ۱۱ نسخه تصحیح کرده... و قدیم‌ترین مأخذ قزوینی در این تصحیح، نسخه‌ای بوده است بدون تاریخ که به نوشته او ظاهراً در اواسط قرن یازدهم باید کتابت شده باشد» (خانلری، ج ۲، ص ۱۱۴۵).

پس از چاپ قزوینی نسخ قدیم‌تری به دست آمد که این مقدمه را داراست. از آن جمله به ترتیب قدمت سه نسخه زیر است:

۱. نسخه ۸۲۴ ق متعلق به سید علی سبزیپوش مقیم گورک‌پور. صفحه اول مقدمه آن افتاده است.

۲. نسخه ۸۳۶ ق متعلق به اصغر مهدوی با سه سه ورق افتادگی از مقدمه.

۳. نسخه ۹۲۱ ق کتابخانه بریتیش میوزیوم به خط نستعلیق. مقدمه مشحون از غلط‌های فاحش است (نک: همو، ج ۲، ص ۱۱۴۵-۱۱۴۶).

«نام نویسنده مقدمه در هیچ‌یک از این نسخه‌ها وجود ندارد... در نسخه لندن تاریخ وفات حافظ با عدد - نه با حروف - سال ۷۹۰ نوشته شده و ماده تاریخ را «با و ضاد و دال ابجد» ثبت کرده که هر دو غلط است. نسخه مهدوی سال وفات را سنه «احدی و تسعین و سبعمائه» نوشته و ماده تاریخ را مانند اکثر نسخه‌های دیگر این مقدمه «با و صاد و ذال ابجد» آورده که معادل ۷۹۲ هجری است و با سال وفاتش که در سطور بالاتر به کلمات عربی ذکر شده یک‌سال اختلاف دارد» (همو، ج ۲، ص ۱۱۴۶).

نسخه مورد بحث ما، به لحاظ داشتن مقدمه جامع، دومین نسخه، اما از حیث عدم افتادگی برگ‌های اول، اولین و قدیمی‌ترین نسخه است. دیگر اینکه سال وفات حافظ و ماده تاریخ آن در نسخه ما یکسان است (یعنی سال ۷۹۱) سال وفات حافظ با عبارت عربی در نسخه ما به قرار زیر است:

«در تاریخ شهر احدی و تسعین و سبعمائة هجرية وديعت حیات را به موکلان قضا و قدر سپرده» (برگ ۴).

ماده تاریخ به قرار زیر است:

به سال الف و صاد و ذال ابجد ز روز هجرت میمون احمد

(برگ ۴، سطر ۴-۵)

از دیگرسوی نسخه ما به لحاظ داشتن نام جامع دیوان، جزو اولین و قدیمی‌ترین نسخ است. به عبارت دیگر اگر در نسخ مورخ ۸۲۴ و ۸۳۶ و ۹۲۱ که تا به حال جزو کهن‌ترین نسخ دارای مقدمه جامع‌اند، نام محمد گل‌اندام نیست، نسخه ما نام او را دارد و این نکته از این نظر درخور توجه است.

عبارت نسخه ۸۲۴ بدین قرار است: «و مسود این ورق عفا الله ماسبق در درسگاه...» (جلالی نائینی، ص ۴۷؛ قزوینی، ص ۷۳). نسخه ۸۳۶ و ۹۲۱ هم این عبارت را ندارند. عبارت مقدمه جامع در نسخه ما چنین است: «... مسود این ورق عفی الله عنه ماسبق اقل الانام محمد گل‌اندام در درس‌گاه دین‌پناه...» (برگ ۴، سطر ۸).^۱

ظاهراً قدیمی‌ترین نسخه‌ای که شادروان قزوینی از مقدمه دیوان با نام محمد گل‌اندام در اختیار داشته، نسخه‌ای بوده مورخ به ۱۰۴۷ ق (عیوضی، پانوش ص ۵). جلالی نائینی در

۱. تصویر این برگ در پایان مقاله (بخش تصاویر) آمده است.

پی‌نوشت مقدمه جامع ذیل شماره ۹۲ آورده است: «در غالب نسخ خطی مکتوب در سده دهم هجری به بعد نام جامع دیوان قید شده است. از آن میانه در نسخه خطی ستایشگر (مورخ ۹۹۴)، که از آن عکسبرداری شده، چنین مسطور است: مسود این ورق عفی الله تعالی عنه ماسبق اقل انام محمد گل اندام در دستگاه دین‌پناه...» (جلالی‌نائینی، ص ۵۳). بنابراین اگر در نسخ مورد استفاده قزوینی نامی از محمد گل اندام نیامده و آن دانشی‌مرد در اصالت این نام تردید کرده بود، با پیدا شدن سندی معتبر این تردید از بین رفت و «مسلم شد که نام محمد گل اندام جعلی نیست و در میان معاصران خواجه کسی به این نام وجود داشته» (خانلری، ج ۲، ص ۱۱۴۷) مرحوم خانلری درباره صحت این نام و سند یافته شده در دیوان مصحح خود به تفصیل بحث کرده است (رجوع کنید به خانلری، ۱۱۴۷؛ نیز عیوضی، پانوش، ص ۵).

غرض از مطالب فوق نه اثبات نام جامع گل اندام و نه سابقه ذکر آن بود، بلکه هدف ما این بود که نسخه ما ظاهراً اولین نسخه‌ای است که نام محمد گل اندام را در بر دارد. حدود ۱۳۳ مورد اختلاف در مقدمه جامع نسخه مورد بحث در مقایسه با سه نسخه مورخ ۸۲۴ ق، ۸۳۶ (نسخه مهدوی) و نیز نسخه قزوینی وجود دارد. سعی ما بر این بوده که هیچ داوری در باب اختلاف نسخ نداشته باشیم؛ اما با توجه به این مقایسه، برخی ضبط‌ها که در نسخه مورد بحث ما آمده قابل توجه و تأمل است. از باب نمونه، برخی از اختلاف‌ها ذکر می‌شود:

جان را ز لفظ عذب، غذای لطیف داد دل را مفرحی ز سخن در بیان نهاد

(برگ اول، ص ۲، سطر اول)

نسخ مورخ ۸۲۴ و ۸۳۶ به دلیل افتادگی اوراق این بیت را ندارند. نسخه قزوینی به جای واژه «لفظ» واژه «لطف» آورده است.

- «اما بعد بر نقادان رسته بلاغت و جوهریان روزبازار فضل و براعت و نامداران خطه سخن و شهسواران عرصه ذکا و فطن و سالکان مسالک نظم و نثر و مالکان ممالک دقایق شعر، پوشیده نماند (برگ ۲، سطر ۱۴).

نسخه قزوینی «اما بعد» را ندارد. نسخه ۸۲۴ به جای واژه «رسته» واژه «رشته» را آورده است. نسخه مهدوی این واژه را به دلیل افتادگی اوراق ندارد. در نسخه قزوینی (۸۲۷ق)

واژه «رشته» آمده؛ اما وی با استفاده از نسخه ملک (بدون تاریخ، ظاهراً قرن دهم یا یازدهم؛ ص ۵۶ مقدمه) «رشته» را جایگزین «رشته» کرده است (رجوع کنید به پانوشت ص ۶۵ مقدمه جامع قزوینی).

نسخه قزوینی و نسخه مورخ ۸۲۴ حرف «و» را که در عبارات فوق درشت‌تر آمده ندارد. نسخه مهدوی هم از ابتدای مقدمه جامع تا این عبارت را ندارد و به جای «مالکان ممالک دقایق شعر»، «مالکان دقایق شعر» آورده است. نسخه مورخ ۸۲۴ و قزوینی به جای «پوشیده نماند» عبارت «پوشیده نیست» آورده است.

- «و مساعیر صف قتال هنگام تحدی و جدال از معارضه و مقابله...» (برگ ۲، سطر ۱۱).

نسخه ۸۲۴ و قزوینی «و مشاهیر صف قتال» آورده است.

قزوینی در پانوشت ص ۶۴ مقدمه درباره عبارت فوق آورده: «چنین است در ی و حن؛ در اغلب نسخ این سه کلمه بسیار محرف و فاسد است» (قزوینی، ص ۶۴). با توجه به ضبط «مساعیر» معنی جمله رساتر و کامل‌تر است. این واژه در لغت‌نامه دهخدا (ذیل مدخل «مساعیر») جمع مسعار است «به معنی برانگیزندگان شدت‌های حرب و اشتعال نایره آن».

- و انواع ابداع را در درج انشاء درج کرده غزل‌های جهانگیرش در ادنی مدت به حدود اقالیم هندوستان و ترکستان رسیده...» (برگ ۳، سطر ۸).

در نسخه‌های متأخر که مصدر به مقدمه جامع دیوان حافظ است و قزوینی از روی آن‌ها مقدمه جامع را تصحیح کرده مطالبی از صفحه ۶۸ تا اواسط ۷۱ مندرج است که در هیچ‌یک از دو نسخه ۸۲۴ و ۸۳۶ موجود نیست «و معلوم و روشن می‌شود الحاقی است و علامه قزوینی نیز این حقیقت را در ذیل نقل مطالب الحاقی متذکر شده و احتمال الحاقی بودن آن‌ها را داده است» (جلالی‌نائینی، ص ۵۲؛ نیز قزوینی، پانوشت ص ۷۱). نسخه ما هم مانند دو نسخه ۸۲۴ و نسخه مهدوی فاقد عبارات الحاقی است.

بی‌گمان دیوان حافظ نیز مانند دیگر نسخه‌های خطی از دستبرد و خطاکاری نَساخ مصون نمانده و از این راه نیز اختلافات فراوان در نسخه‌های آن راه یافته است. ما برای نمونه چند بیت از غزل‌های حافظ را با نسخی که قبل از سال ۸۳۶ کتابت شده مقایسه می‌کنیم:

اسم اعظم بکند کار خود ای دل خوش باش   که به تلبیس و حیل دیو سلیمان نشود

(برگ ۱۱۶، سطر ۱۵)

براساس دفتر دگرسانی‌ها در غزل‌های حافظ، نسخهٔ ما مانند دو نسخهٔ ۸۲۱ و ۸۲۳ به‌جای «مسلمان»، «سلیمان» آورده است و حال اینکه در بسیاری از چاپ‌ها از جمله قزوینی و خانلری و عیوضی «دیو مسلمان نشود» آمده است.

چراغ‌افروز چشم ما نسیم زلف خوبان است مباد این **شمع** را یا رب غم از باد پریشانی (برگ ۲۲۳، سطر ۸)

با توجه به دفتر دگرسانی‌ها در غزل‌های حافظ، ظاهراً مصراع دوم هیچ نسخه‌بدلی ندارد و در تمام نسخ این‌گونه آمده است:

مباد این جمع را یارب غم از باد پریشانی (نیساری، ج ۲، ص ۱۵۳۵).

این ضبط مطابق جمیع نسخ کهن حافظ است؛ اما نسخهٔ ما در مصراع دوم به‌جای «جمع» واژهٔ «شمع» را آورده است که این ضبط هم زیبایی‌های لفظی و ایهامی چشمگیری در بیت ایجاد کرده است. این ضبط بنا به گفتهٔ مسعود فرزاد فقط در نسخهٔ «ک» آورده شده است (فرزاد، ص ۲۸).

نتیجه‌گیری

در این مقاله نسخه‌ای از دیوان حافظ معرفی شد که در نیمهٔ اول قرن نهم کتابت شده است (یا به احتمال از روی چنین نسخه‌ای استنساخ شده است). از مقایسهٔ این نسخه، با نسخی که قبل از سال ۸۳۶ ق کتابت شده است، نتایج زیر به‌دست آمد:

- سال کتابت این نسخه، ۸۳۶ ق است نه قرن سیزدهم هجری آن‌گونه که محمد بشیر حسین گفته است.

- نسخهٔ ما به لحاظ قدمت تاریخ کتابتِ نسخ حافظ، در رتبهٔ هفدهم قرار دارد و به لحاظ بسامد شعری در برخی قوالب مانند غزل، مثنوی، قطعه، رباعی، قطعه و ترکیب‌بند در مقام نخست است.

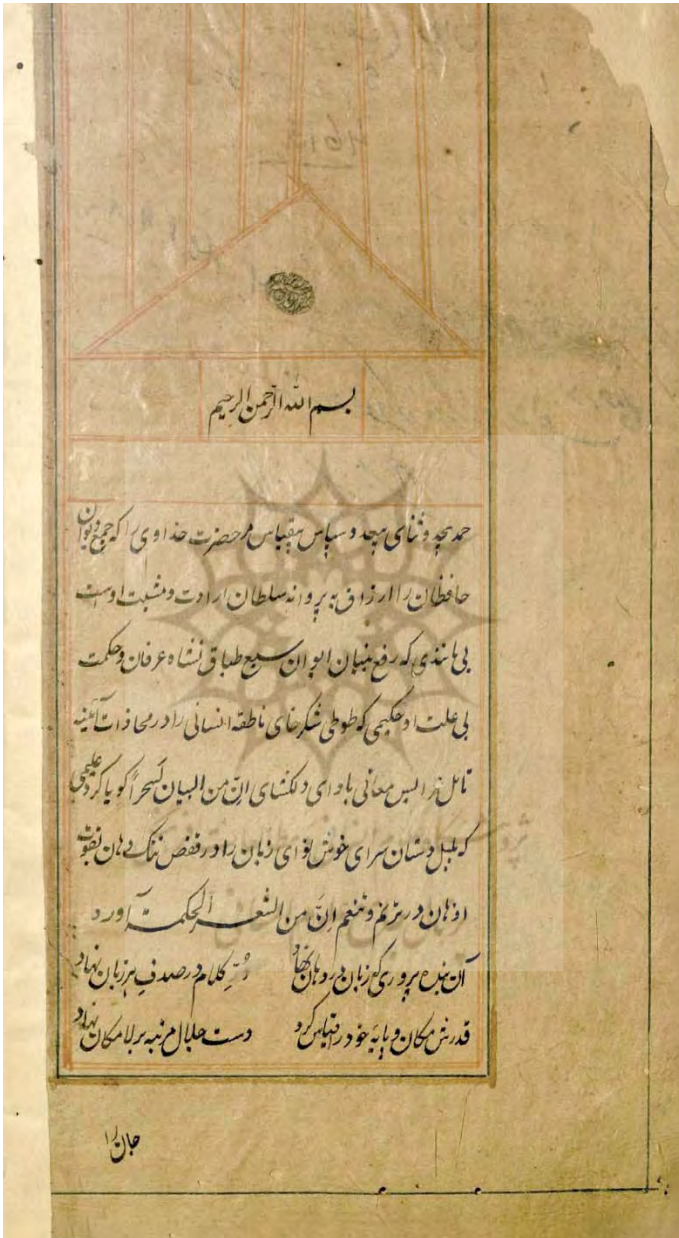
همچنین از مقایسهٔ مقدمهٔ گل‌اندام با دو نسخه‌ای که این مقدمه را دارا بودند، نتایج زیر حاصل شد:

- نسخهٔ ما به لحاظ داشتن مقدمهٔ جامع در رتبهٔ دوم و از حیث عدم افتادگی اوراق مقدمه در رتبهٔ اول است.

- به لحاظ آمدن نام جامع مقدمه دیوان، نسخه ما در رتبه اول قدیمی‌ترین نسخی است که مقدمه جامع را دارند.

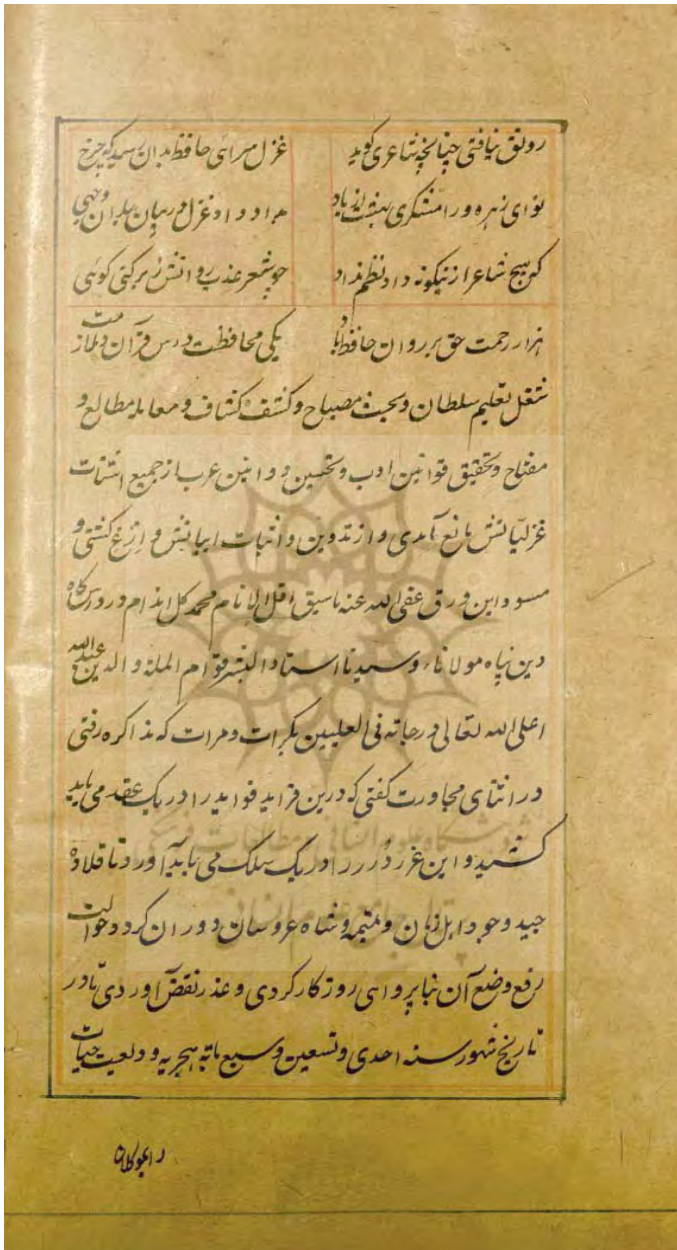
منابع

- جلالی‌نائینی، محمدرضا، مقدمه بر دیوان حافظ، به تصحیح محمدرضا جلالی‌نائینی و عبدالوهاب نورانی‌وصال، قطره، تهران، ۱۳۷۲.
- حافظ، شمس‌الدین محمد، دیوان حافظ، دست‌نویس شماره ۴۶۱۳/۱۵۶۳ کتابخانه مرکزی دانشگاه پنجاب لاهور، نستعلیق، ۸۳۶ ق، ۲۷۸ برگ.
- خانلری، پرویز، «گزارش کار» در دیوان حافظ، به تصحیح پرویز خانلری، خوارزمی، تهران، ۱۳۶۲.
- سایه (هوشنگ ابتهاج)، مقدمه بر حافظ، به سعی سایه، کارنامه، تهران، ۱۳۷۳.
- صفری آق‌قلعه، علی، نسخه‌شناخت، میراث مکتوب، تهران، ۱۳۹۰.
- عیوضی، رشید، تعلیقه و حاشیه در دیوان حافظ، به تصحیح رشید عیوضی و اکبر بهروز، دانشگاه تبریز، تبریز، ۱۳۵۶.
- فرزاد، مسعود، جامع نسخ حافظ، دانشگاه شیراز، شیراز، ۱۳۴۷.
- قزوینی، محمد، مقدمه بر دیوان حافظ، به تصحیح محمد قزوینی و قاسم غنی، اساطیر، تهران، ۱۳۸۷.
- مایل‌هروی، نجیب، کتاب‌آرایی در تمدن اسلامی، بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی، مشهد، ۱۳۷۲.
- محمد بشیر حسین، فهرست مخطوطات شیرانی، اداره تحقیقات دانشگاه پنجاب، لاهور، ۱۹۶۸.
- نیساری، سلیم، دفتر دگرسانی‌ها در غزل‌های حافظ، فرهنگستان زبان و ادب فارسی، تهران، ۱۳۸۵.

تصویر برگ اول مقدمه گل اندام

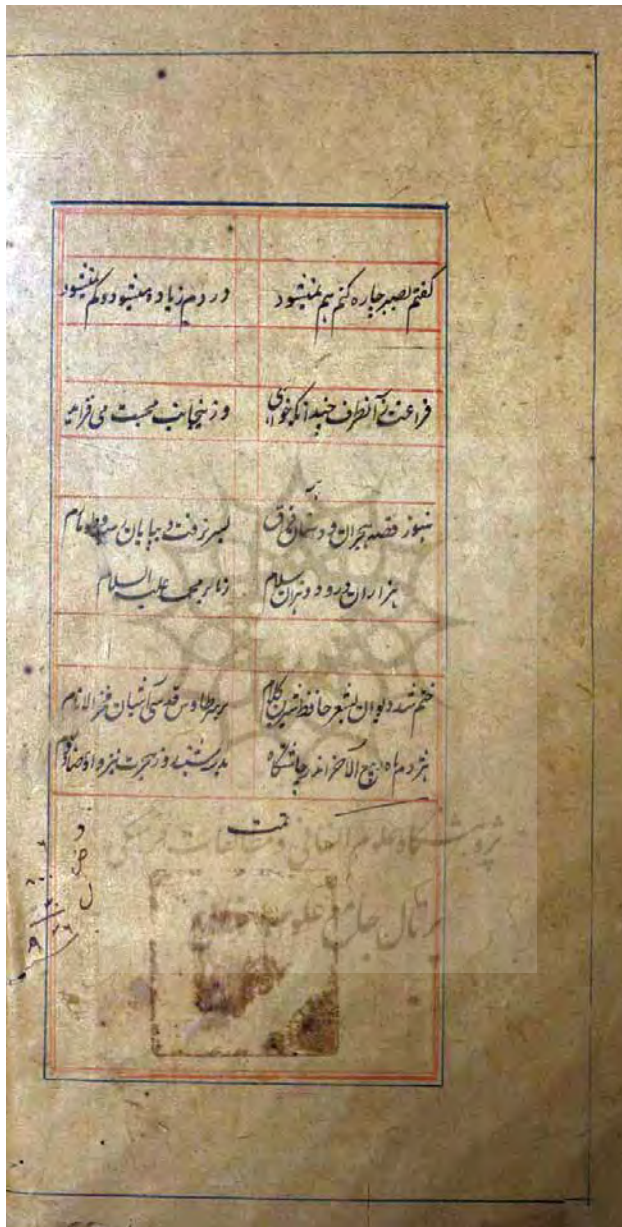

تصوير برگ اول آغاز غزلها

تصویر برگ آخر دیوان

33

۲

نمونه‌ای از تصاویر